

Renata Kamińska

"Cura aquarum" w prawie rzymskim

Zeszyty Prawnicze 10/2, 93-111

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

RENATA KAMIŃSKA

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

‘CURA AQUARUM’ W PRAWIE RZYMSKIM*

1. UWAGI WSTĘPNE

Nadzór nad wodami publicznymi był jednym z ważniejszych zadań administracji rzymskiej. Kontroli podlegała nie tylko woda pitna; jej dostarczanie do Miasta i rozdzielnictwo, ale również zasady korzystania z rzek publicznych, w szczególności swoboda czerpania z nich wody czy wolność żeglugi. Potrzeba stworzenia sprawnego systemu nadzoru wód publicznych stawała się coraz większa w miarę rozrastania się Rzymu i powiększania liczby jego mieszkańców.

Przez ponad 400 lat od powstania Rzymu, był on zaopatrywany w wodę przez Tyber i okoliczne źródła oraz studnie¹. Zważywszy na niewielki obszar, jaki zajmowało Miasto, a także niewielkie zaludnienie, było to wystarczające. Jednak już z końcem IV wieku p.n.e. zapotrzebowanie na wodę zdecydowanie wzrosło. Poza tym zaczęto dostrzegać potrzebę usprawnienia systemu jej doprowadzania. Było to spowodowane przede wszystkim rosnącą liczbą ludności osiedlającej się w Rzymie. W pierwszej kolejności Miasto musiało zapewnić swoim mieszkańcom nieprzerwane dostawy wody pitnej. Ponadto, po-

* Praca finansowana ze środków na naukę w latach 2010-2013 jako projekt badawczy.

¹ Front., *De aquaed.* 1,4: *Ab urbe condita per annos quadringentos quadraginta unum contenti fuerunt Romani usu aquarum, quas aut ex Tiberi aut ex puteis aut ex fontibus hauriebant.*

cząwszy od II wieku p.n.e., zaczęło przybywać łaźni publicznych (*balnea*), a nawet budowano całe kompleksy termalne, które pochłaniały hektolitry wody². Woda przeznaczona była także na potrzeby cesarza, na użytek prywatny oraz dla celów sakralnych³. Większość tych potrzeb miały zaspokoić wodociągi.

Akwedukty, które w szczytowym okresie mogły dostarczać do Rzymu niemal milion metrów sześciennych wody na dobę⁴, a także rzeki, zwłaszcza żeglowne, jak Tyber, potrzebowały odpowiedniej, sprawnej ochrony prawnej. Jej realizacja przypadła głównie urzędnikom państwowym.

Głównym źródłem informacji na temat *cura aquarum* jest pochodzący z roku 97 traktat Sextusa Juliusza Frontinusa, *De aquaeductu Urbis Romae*. Pozwala on dość dokładnie poznać zakres i zasady działania urzędników odpowiedzialnych za regulację systemu wód w Rzymie.

Wyrażenie *cura aquarum* po raz pierwszy zostało użyte właśnie w tym dziele w odniesieniu do urzędników cesarskich odpowiedzialnych za wodociągi. I choć Frontinus obszerną część swego dzieła poświęcił na omówienie kompetencji urzędników z republiki i pryncypatu w zakresie zarządu i ochrony akweduktów, to jednak ani razu wyrażenie *cura aquarum* nie zostało przez niego zastosowane wobec magistratur republikańskich. Lektura *De aquaeductu Urbis Romae* skłania zatem do refleksji nad tym, czy to wyrażenie można rozciągnąć również na system administrowania i ochrony wód publicznych w dobie republiki.

2. *CURA AQUARUM* W REPUBLICIE?

W republice nie istniał odrębny urząd właściwy wyłącznie w sprawach wód publicznych. Urzędnikami kompetentnymi w tym za-

² L. ZERBINI, *La città Romana. Studi e vita quotidiana*, Firenze-Milano 2008, przekład polski: A. BRZÓSKA, *Starożytne miasto rzymskie. Historia i życie codzienne*, Warszawa 2008, s. 64.

³ Front., *De aquaed.* 23,1.

⁴ G.S. ALDRETE, *Daily Life in the Roman City: Rome, Pompeii, and Ostia*, Westport 2004, s. 25.

kresie byli cenzorzy, w razie potrzeby wspierani przez *duumviri aquae perducendae* oraz edylowie, a niekiedy również kwestorzy⁵. Administrowanie wodami było jedną z wielu funkcji, jakie pełnili ci urzędnicy. Do cenzorów, poza kontrolą rzek, wodociągów i ścieków, należał też nadzór nad świątyniami, ulicami i mostami. Ponadto sprawowali pieczę nad skarbcem oraz podatkami⁶. Dbali również o stan budynków, nie wyłączając prywatnych⁷. W granicach ich kompetencji mieściła się także troska o porty, ogrody, a nawet kopalnie⁸. Przez długi czas problemami związanymi z dystrybucją wody publicznej zajmowali się edylowie⁹. Ich zadaniem była kontrola korzystania z wody oraz zapobieganie i wykrywanie przypadków zużycia jej ponad przeciętną normę. Edylowie, podobnie jak cenzorzy, problemy związane z wodami publicznymi rozwiązywali równolegle z innymi. Do nich należał bowiem obowiązek ogólnego nadzoru nad Miastem (*cura urbis*), urządzania i nadzorowania zabaw publicznych (*cura ludorum*) oraz zaopatrywania Rzymu w zboże (*cura annonae*)¹⁰. Poza tym byli odpowiedzialni za stan dróg publicznych (*cura viarum*), świątyń i bu-

⁵ O.F. ROBINSON, *Ancient Rome. City Planning and Administration*, London-New York 1992, s. 96.

⁶ Cic., *De leg.* 3,3,7; J.H. MIDDLETON, *The Remains of Ancient Rome*, London 1892, s. 355; P. TREVES, s.v. *ensor*, [w:] *Oxford Classical Dictionary*, s. 178-179; H. HAUSMANINGER, s.v. *ensores*, [w:] *Der Kleine Pauly*, I, München 1979, kol. 1105-1106; V. GIUFFRÈ, *Il «diritto pubblico» nell'esperienza romana*, Napoli 1989, s. 65; A. LINTOTT, *The Constitution of the Roman Republic*, Oxford 1999, s. 120.

⁷ F. CANCELLI, *Studi sui censori e sull'arbitratus della 'lex contractus'*, Milano 1960, s. 77; C. KUNDEREWICZ, *Prawo budowlane starożytnego Rzymu*, «CPH» 31.1/1979, s. 59; J.M. DE LA PEÑA OLIVAS, *Alcance y organización de las obras públicas en el Imperio Romano* [w:] *Nuevos de las obras Públicas Romanas*, III Congreso de las *Obras Públicas Romanas*, Astorga 2006, s. 347.

⁸ Polyb., *Hist.* 6,17,2-5.

⁹ M. KURYŁOWICZ, 'Tresviri capitales' oraz edylowie rzymscy jako magistratury policyjne, «Annales UMCS», Sec. G «Ius» 40/1993, s. 75.

¹⁰ M. KURYŁOWICZ, *Zur Marktpolizei der römischen Ädilen*, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, II, Warszawa 2000, s. 439, 441.

dynków publicznych (*cura aedium*)¹¹. Do realizacji tych zadań zostali wyposażeni w szeroką władzę policyjną w Mieście¹². Ponadto sprawowali nadzór nad stanem sanitarnym Rzymu¹³. Kompetencje te sankcjonowało przysługujące im prawo stosowania przymusu (*ius coërcendi*). Dzięki temu w przewidzianych prawem przypadkach mogli nakładać kary, przede wszystkim pieniężne¹⁴.

W zakresie nadzoru nad wodami publicznymi, zadania cenzorów można podzielić na dwie grupy. Do pierwszej należało to, co wiązało się z ochroną rzek publicznych. Cenzorzy, z pomocą edylów, odpowiadali przede wszystkim za utrzymanie właściwego stanu wody w Tybrze oraz zapobieganie i usuwanie zniszczeń spowodowanych jego okresowymi wylewami. Do drugiej grupy obowiązków należały te związane z doprowadzaniem wody do Miasta. Cenzorzy byli pierwszymi budowniczymi akweduktów. W 312 roku p.n.e. cenzor Appius Klaudiusz Ślepy przedsięwziął budowę pierwszego akweduktu (*Aqua Appia*), który doprowadzał wodę ze źródeł położonych 25 kilometrów od granic Miasta¹⁵. Czterdzieści lat później, również z inicjatywy cenzorów – Maniusa Kuriusza Dentatusa i Lucjusza Papiriusa Kursora – rozpoczęto budowę drugiego akweduktu (*Anio Vetus*)¹⁶. Dopiero trzeci, *Aqua Marcia*, powstał z inicjatywy pretora miejskiego

¹¹ PS 5,6,2.

¹² A.N. SHERWIN-WHITE, s.v. *aediles*, [w:] *Oxford Classical Dictionary*, s. 9; D. MEDICUS, s.v. *aediles*, [w:] *Der Kleine Pauly*, I, München 1979, kol. 83-84; G. NICOSIA, *Lineamenti di storia della costituzione e del diritto di Roma*, I, ristampa Catania 1977, s. 202; M. KURYŁOWICZ, ‘*Tresviri capitales*’, cit., s. 74; TENZE, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 1994, s. 129.

¹³ R. ORESTANO, *Il „problema delle persone giuridiche” in diritto romano*, Torino 1968, s. 306; U. BRASIELLO, *Lineamenti di storia del diritto romano*, M. TALAMANCA (red.), Roma 1972, s. 163.; P.G.W. GLACE, s.v. *aedilitas*, [w:] *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 2005, s. 62; A. LINTOTT, *op. cit.*, s. 131.

¹⁴ W. OSUCHOWSKI, *Prawo antyczne w zarysie*, Kraków 1950, s. 83; A. JUREWICZ, B. SITEK, *Ustrój republikański*, [w:] *Rzymskie prawo publiczne*, Olsztyn 2006, s. 39; J.M. BLANCH NOUGUÉS, *op. cit.*, s. 7.

¹⁵ Front., *De aquaed.* 5; G.S. ALDRETE, *op. cit.*, s.26.

¹⁶ Front., *De aquaed.* 6.

Kwintusa Marcjusa na podstawie specjalnego upoważnienia udzielonego mu przez Senat¹⁷. W 125 r. p.n.e. wybudowano ostatni w republice wodociąg, *Aqua Tepula*. Jego pomysłodawcami ponownie byli cenzorzy, Gneius Serwiliusz Caepio i Lucjusz Kasjusz Longinus¹⁸.

Cenzorzy troszczyli się nie tylko o zapewnienie ciągłości dostaw wody, ale byli też zobowiązani do utrzymywania akweduktów w odpowiednim stanie. Ten zakres obowiązków wynikał ze spoczywającej na nich odpowiedzialności za dystrybucję wody jeszcze w czasach, gdy zapotrzebowanie na nią było zaspokajane przez Tyber oraz okoliczne źródła¹⁹. W związku z tym cenzorzy (bądź ewentualnie inni urzędnicy, głównie edylowie, a w wyjątkowych okolicznościach kwestorzy²⁰) organizowali i nadzorowali roboty publiczne, których celem była naprawa i konserwacja akweduktów. Wykonywaniem tego rodzaju prac zajmowali się przedsiębiorcy (*redemptores*) na podstawie umowy najmu (*locatio conductio*)²¹. Jako zlecający prace, cenzorzy byli odpowiedzialni również za ich odbiór. Do nich więc należała ocena przeprowadzonych robót (*probatio*). Jeśli uznaliby je za niezadowolające, przysługiwało im prawo karania wykonawcy grzywną²². Cenzorzy nie mieli jednak obowiązku osobistego dokonywania kontroli prac wykonanych przez *redemptores*. *Probatio* mogli delegować edylom²³.

¹⁷ Front., *De aquaed.* 7.

¹⁸ Front., *De aquaed.* 8.

¹⁹ C. KUNDEREWICZ, *Ochrona środowiska naturalnego w prawie rzymskim*, «CPH» 33.2/1981, s. 4, który pisze, że Rzymianie całkowicie przestali czerpać wodę pitną z Tybru i studni w czasach Trajana, po wybudowaniu akweduktu doprowadzającego wodę z daleka do dzielnicy na prawym brzegu Tybru.

²⁰ Front., *De aquaed.* 96; E. WEISS, *Der Rechtsschutz der römischen Wasserleitungen*, «ZSS» 45/1925, s. 92.

²¹ P.A. BRUNT, *Free Labour and Public Works at Rome*, «JRS» 70/1980, s. 84-85; 88-92.

²² TAMŻE, s. 85; P.J. AICHER, *Guide to the Aqueducts of Ancient Rome*, Illinois 1995, s. 23.

²³ P.J. AICHER, *op. cit.*, s. 23.

W granicach pełnionego przez cenzorów nadzoru wód publicznych mieściło się prawo do udzielania mieszkańcom Rzymu zezwoleń na jej pobieranie.

Front., *De aquaed.* 95: *Ad quem autem magistratum ius dandae vendendaeve aquae pertinuerit, in eis ipsis legibus variatur. Interdum enim ab aedilibus, interdum a censoribus permissum invenio; sed apparet, quotiens in re publica censores erant, ab illis potissimum petitum, cum ei non erant, aedilium eam potestatem fuisse. Ex quo manifestum est quanto potior cura maioribus communium utilitatium quam privatarum voluptatum fuerit, cum etiam ea aqua quam privati ducebant ad usum publicum pertineret.*

W przytoczonym fragmencie Frontinus zastanawiał się nad tym, którzy urzędnicy byli kompetentni w zakresie udzielania mieszkańcom prawa do przydzielania bądź sprzedaży wody dostarczanej akweduktami. I choć, jak stwierdził, nie wynikało to jednoznacznie z ustaw, to jednak pierwszeństwo mieli cenzorzy. Dopiero pod ich nieobecność, uprawnienie to przechodziło w ręce edylów.

Mówiąc o *ius dandae* i *ius vendendae*, wody Frontinus nie sprecyzował czy chodzi o prawo do jednorazowego czerpania jej, czy o możliwość budowania stałych systemów doprowadzania wody płynącej z akweduktów bezpośrednio do prywatnych domostw. W oparciu o poniższy urywek 39 księgi *Ab urbe condita* Liwiusza, można sądzić, iż w grę wchodziły oba uprawnienia.

Liv. 49,44,3: *aquam publicam omnem in privatum aedificium aut agrum fluentem ademerunt.*

Przytoczony fragment jest poświęcony Katonowi Starszemu, który objąwszy w 184 r. p.n.e. urząd cenzora, rozpoczął starania o zapewnienie Miastu sprawnie działającego systemu dostaw wody²⁴. W myśl tego, co podaje Liwiusz, cenzor, w ramach swoich kompetencji, mógł odcinać wszelkie dostawy wody publicznej płynącej do pry-

²⁴ Plut., *Cat. Mai.* 19,1.

watnych domów albo gruntów. A zatem, z uzasadnionych powodów cenzor mógł cofać płynącą do prywatnych posiadłości wodę dostarczaną na użytek publiczny²⁵. To prawo uzasadniała ochrona interesu publicznego, na co zwrócił uwagę również Frontinus mówiąc: *Ex quo manifestum est quanto potior cura maioribus communium utilitatum quam privatarum voluptatum fuerit, cum etiam ea aqua quam privati ducebant ad usum publicum pertineret.*

Cenzorzy decydowali nie tylko o dostawach wody do celów prywatnych, ale również publicznych. Dowodzi tego treść poniższego fragmentu *De aquaeductu Urbis Romae*:

Front., *De aquaed.* 97: *Quanto opere autem curae fuerit ne quis violare ductus aquamve non concessam derivare auderet, cum ex multis apparere potest, tum et ex hoc quod Circus Maximus ne diebus quidem ludorum circensium nisi aedilium aut censorum permissu inrigabatur, quod durasse etiam postquam res ad curatores transiit sub Augusto, apud Ateium Capitonem legimus. Agri vero, qui aqua publica contra legem essent inrigati, publicabantur. Mancipi etiam si clam eo quem adversus legem fecisset, multa dicebatur. In eisdem legibus adiectum est ita: „Ne quis aquam oletato dolo malo, ubi publice saliet. Si quis oletarit, sestertiorum decem milium multa esto.” Cuius rei causa aediles curules iubebantur per vicos singulos ex eis qui in unoquoque vico habitarent praediave haberent binos praeficere, quorum arbitratu aqua in publico saliret.*

Przytoczony tekst pokazuje starania w zapobieganiu kradzieżom wody doprowadzanej akweduktami do Miasta. Frontinus zwrócił uwagę na to, iż *Circus Maximus* był zaopatrywany w wodę wyłącznie na podstawie zezwolenia właściwego urzędnika, którym był edyl bądź cenzor. Chodziło bowiem o to, jak tłumaczy, „by nikt nie ważył się uszkodzić przewodu lub odprowadzić wody, która nie została mu przy-

²⁵ Liv. 39,44,1; O.F. ROBINSON, *op. cit.*, s. 96.

znana²⁶. Naruszenie tych regulacji było surowo karane. Jeśli bowiem, ktoś niezgodnie z prawem nawadniał swój grunt, mógł on nawet zostać skonfiskowany. O sprawności tej regulacji świadczy fakt, iż nie zrezygnowano z niej „nawet po przejściu administracji wodociągów do rąk kuratorów za panowania Augusta”²⁷.

Istotną rolę w administrowaniu wodą publiczną doprowadzaną akweduktami do Rzymu pełnili edylowie. Przede wszystkim sprawowali kontrolę nad jej jakością i rozdzielnictwem. Edylowie nie wykonywali jednak tego zadania samodzielnie, ale, co jest bardzo charakterystyczne dla tego urzędu, ściśle współpracowali z mieszkańcami Miasta²⁸. Aby zapobiegać zanieczyszczeniu wody przez osoby prywatne, „wydano edyłom kurulnym rozkaz, żeby wyznaczili w każdej dzielnicy z grona tych, którzy tam zamieszkiwali lub posiadali nieruchomości, po dwóch ludzi, którzy zarządzaliby wodą tryskającą w miejscach publicznych”²⁹.

Cytowany fragment (Front., *De aquaed.* 97) dowodzi, że w republice istniał dość rozbudowany system kontroli nad wodami publicznymi, w który zaangażowani byli nawet pojedynczy mieszkańcy Rzymu. Z czasem ten system ochrony udoskonalili się na tyle, że osoby prywatne, pod kierownictwem właściwego urzędnika, zaczęły tworzyć rodzaj organu lokalnej kontroli stanu wód publicznych i miejsc ich ujścia zarówno na terenie Rzymu, jak i w innych miastach, a nawet na prowincjach³⁰. Na podstawie tego fragmentu można zatem wnioskować, że w kwestii zarządu i ochrony wód publicznych, przynajmniej w części, dorobek republikański został zaakceptowany i wdrożony do systemu zarządzania wodami publicznymi w dobie pryncypatu. Inaczej natomiast było w kwestii zachowania jakości wód oraz konserwacji do-

²⁶ Frontinus, *O akweduktach miasta Rzymu, przełożył, opracował i wstępem opatrzył* C. KUNDEREWICZ, Warszawa 1961, s. 57.

²⁷ Tamże.

²⁸ Współpraca edylów z mieszkańcami Rzymu była typowa również dla ochrony dróg publicznych. Por. *Tab. Her.* 2,32-33; 52-55.

²⁹ *O akweduktach miasta Rzymu*, cit., s. 57-58.

³⁰ M. BIERNACKA-LUBAŃSKA, *Starożytne akwedukty rzymskie*, Warszawa 1959, s. 63; C. KUNDEREWICZ, *Ochrona środowiska*, cit., s. 4.

starczających ją urządzeń, zwłaszcza akweduktów. Praktycznie, aż do czasu, gdy inicjatywę w tym zakresie przejął Marek Agryppa, utrzymaniem akweduktów zajmowali się na podstawie umowy najmu *redemptores*. Byli oni zobowiązani zatrudnić do pomocy niewolników w określonej liczbie, zależnie od tego, czy prace dotyczyły akweduktu w Rzymie, czy poza jego obszarem³¹.

U schyłku republiki utrzymaniem i administrowaniem akweduktami zajął się Marek Agryppa.

Front., *De aquaed.* 98: *Primus M. Agrippa post aedilitatem, quam gessit consularis, operum suorum et munerum velut perpetuus curator fuit. Qui iam copia permittente discripsit, quid aquarum publicis operibus, quid lacibus, quid privatis daretur. Habuit et familiam propriam aquarum, quae tueretur ductus atque castella et lacus. Hanc Augustus hereditate ab eo sibi relictam publicavit.*

Agryppa był pierwszym powołanym na stałe *curator aquarum*. Przy udziale zorganizowanej przez siebie w 33 roku p.n.e. i przez siebie utrzymywanej specjalnej ekipy niewolników czuwał nad konserwacją akweduktów oraz dystrybucją wody publicznej. Ów liczący 240 robotników oddział, zwany *familia aquarum*, był rodzajem pogotowia wodociągowego, wzywanego do przypadków wymagających naprawy kanału (*ductus*), zbiornika wodnego (*castellum*) bądź cysterny (*lacus*), jak również do wytyczenia nowego biegu odnogi wodociągu. Nakazane przez Agryppę w 19 r. p.n.e. czyszczenie kanałów zapewniło prawidłowy przepływ wody i nieczystości. Wraz z jego śmiercią w 12 r. p.n.e. *familia aquarum*, zgodnie z wolą testatora, przeszła na własność Augusta, który z kolei przekazał ją państwu. Senat mocą uchwały przekształcił ją w *familia publica*. Od tej pory była to ekipa niewolników pełniących rolę personelu technicznego oddanego

³¹ Front., *De aquaed.* 96: *Tutelam autem singularum aquarum locari solitam invenio positamque redemptoribus necessitatem certum numerum circa ductus extra urbem, certum in urbe servorum opificum habendi, et quidem ita ut nomina quoque eorum, quos habituri essent in ministerio per quasque regiones, in tabulas publicas deferrent.* Por. także Front., *De aquaed.* 119; 124.

do dyspozycji *curatores aquarum*, a utrzymywanego z funduszków *aerarium*³².

3. *CURA AQUARUM* W PRYNCYPACIE.

§ 1 Geneza powstania i zasady funkcjonowania *cura aquarum*.

Z początkiem pryncypatu administracja wód publicznych nadal funkcjonowała według porządku republikańskiego. Nadzorem i kontrolą nad akweduktami, rzekami i ich brzegami w dalszym ciągu zajmowali się więc cenзорzy i edylowie. Pierwsze zmiany nastąpiły jednak dość szybko, a dotyczyły nadzoru nad akweduktami. Już w 11 r. p.n.e., na mocy *senatus consultum de aquaeductibus* powołano w sposób regularny pierwszego *curator aquarum* w osobie Messali Korwinusa³³. Od początku kuratorów powoływał cesarz w porozumieniu z senatem na czas nieokreślony, który w praktyce wynosił od kilku miesięcy do kilku lat³⁴. Funkcję *curator aquarum* pełnił urzędnik w randze konsula, któremu przydzielano dwóch niższych rangą pomocników (*adiutores*)³⁵.

³² P.J. AICHER, *op. cit.*, s. 23; A.S. BUROV, *Sull diritto di acquedotto e salvaguardia dell'acqua nella Roma antica (secondo il trattato di Frontino De aquis urbis Romae)*, «Ius Antiquum. Древнее право» 1(2)/1997, s. 58.

³³ Front., *De aq.* 99,4: *Modulos etiam, de quibus dictum est, constituit et rei continendae exercendaeque curatorem fecit Messalam Corvinum, cui adiutores dati Postumius Sulpicius praetorius et Lucius Cominius pedarius.*

³⁴ Urząd *curator aquarum* zawsze obsadzany był wyłącznie przez najznakomitszych obywateli. Front., *De aq.* 1: *aquarum iniunctum officium ... administratum per principes semper civitatis nostrae viros.* Por. także TH. MOMMSEN, *Römisches Staatsrecht*, II.1, Leipzig 1887, s. 1049; W. EDER, *Untersuchungen zur Entstehung, Entwicklung un Funktion der öftlichen Sklaverei in Rom*, Wiesbaden 1980, s. 163; W. ECK, 'Cura viarum' und 'cura aquarum publicorum' als kollegiale Ämter im frühen prinzipat, «Klio» 74/1992, s. 238; P.J. AICHER, *op. cit.*, s. 24; A.S. BUROV, *op. cit.*, s. 56-57.

³⁵ P. FLACCARO, s.v. *acqua*, «EI» I, 1929, s. 368; F. DE MARTINO, *Storia della costituzione romana*, IV, Napoli 1975, s. 660.; A. BERGER, s.v. *adiutores*, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia 1953, s. 349; W. ECK, *Beförderungskriterien innerhalb der senatorischen Laufbahn, dargestellt an der Zeit von 69 bis 138 n. Chr.*, «ANRW» 2.1/1974, s. 208; TENZE, 'Cura viarum', *cit.*, s. 238; A. KOLB, *Die kaiserliche*

Kuratorom przyznano odpowiedni personel obsługujący, którego skład zmieniał się w zależności od tego czy *curatores* aktualnie przebywali na terenie Rzymu, czy poza nim. W pierwszym przypadku, mieli przyznaczonych do dyspozycji trzech niewolników publicznych, pojedynczych architektów, sekretarzy i kopistów, a także służących i woźnych. Jeśli zaś *curator* przebywał poza Rzymem był dodatkowo chroniony przez dwóch liktorów³⁶.

Urząd *curatores aquarum* począwszy od Tyberiusza stopniowo, ale konsekwentnie, wzmacniał się³⁷. Wyrazem tego było przejście przez nich funkcji dotychczas pełnionych przez edylów, a nawet pretorów, którzy od tej pory byli kompetentni do podejmowania decyzji w sprawach leżących w gestii kuratorów przede wszystkim w czasie ich nieobecności³⁸. Po roku 59 *cura* została zaś włączona do *cursus senatoriskiego*³⁹. O tym, że urząd kuratorów był bardzo prestiżowy świadczą również przyznawane im zaszczyty i przywileje właściwe dla wyższych urzędów republikańskich⁴⁰. Należało do nich choćby prawo noszenia *toga praetexta* oraz zasiadania na *sella curulis*⁴¹. Z uwagi na wysoką rangę urzędu od II w. n.e. *curatores aquarum* zaczęto okre-

Bauverwaltung in der Stadt Rom, Stuttgart 1993, s. 27; P.G.W. GLACE, s.v. *adiutor*, *op. cit.*, s. 45.

³⁶ Front., *De aq.* 100,1-2: *Quod Q. Aelius Tubero Paulus Fabius Maximus cos. V. F. de eis qui curatores aquarum publicarum ex consensu senatus a Caesare Augusto nominati essent ornandis, D. E. R. Q. F. P. D. E. R. I. C. placere huic ordini, eos qui aquis publicis praessent, cum eius rei causa extra urbem essent, lictores binos et servos publicos ternos, architectos singulos et scribas, librarios, accensos praeconesque totidem habere, quot habent ei per quos frumentum plebei datur. Cum autem in urbe eiusdem rei causa aliquid agerent, ceteris apparitoribus eisdem praeterquam lictoribus uti.* Por. także. A.S. BUROV, *op. cit.*, s. 57.

³⁷ Tac., *Annales* 1,76; Dio Cass. 57,14,7-8.

³⁸ TH. MOMMSEM, *op. cit.*, s. 1047.

³⁹ A. PALMA, *Le ‘curae’ pubbliche. Studi sulle strutture amministrative romane*, Napoli 1991, s. 204.

⁴⁰ W. WOŁODKIEWICZ, *Concepts, pratiques et enjeux environnementaux dans l’Empire Romain*, «Caesarodunum» 39/2005, s. 59.

⁴¹ A. PALMA, *op. cit.*, s. 201; P.J. AICHER, *op. cit.*, s. 24; A. JUREWICZ, B. SITEK, *Pryncypat*, [w:] *op. cit.*, s. 52.

ślać mianem *consules aquarum*, których podporządkowano prefektowi miasta⁴².

W 11 (15 roku n.e.?) urzędnikom republikańskim odebrano kolejną funkcję, a mianowicie zarząd i administrację (*procuratio*) rzek i ich brzegów⁴³. Było to następstwem powołania urzędu *curator riparum et alvei Tiberis*. Kuratorzy ci działali w formie kolegium, na które składało się pięciu członków; czterech senatorów oraz przewodniczący w randze konsula⁴⁴. W czasach późniejszych, kolegium zostało najprawdopodobniej zastąpione przez jednego kuratora. Tak zorganizowana *cura Tiberis* przetrwała do IV wieku n.e.⁴⁵

Curatores riparum zajmowali najwyższą pozycję w hierarchii *cura aquarum*, a także całej *cura locorum publicorum*⁴⁶. Świadczy o tym fakt, iż na ten urząd wybierane były wyłącznie osoby z najwyższych warstw społecznych posiadające doświadczenie organizacyjne w obsłudze *res publicae*⁴⁷. Kuratorzy działali wspólnie albo *ex senatus consulto* albo, od czasów Klaudiusza, *ex auctoritate principis*⁴⁸. Podobnie

⁴² M. BIERNACKA-LUBAŃSKA, *Zaopatrzenie Rzymu*, cit., s. 18; TEJZE, *Starożytne akwedukty*, cit., s. 64.

⁴³ Według Swetoniusza (*Aug.* 37) *curatores riparum et alvei Tiberis* zostali powołani w 11 r. p.n.e. przez Augusta. Z kolei według Tacyty (*Ann.* 1,76; 1,79) i Kasjusza Diona (57,14,7-8) urząd ten utworzył Tyberiusz w oparciu o *senatus consultum* z 15 r. n.e. Por. także G. SCHERILLO, *Lezioni di diritto romano. Le cose*, Milano 1945, s. 163; R. VIGANÒ, *Appunti sulla 'cura riparum et alvei Tiberis': gestione diretta o indiretta?*, [w:] *Studi in onore di Gaetano Scherillo*, 1966, s. 805; R. ORESTANO, *op. cit.*, s. 54; U. ROBBE, *La differenza sostanziale fra 'res nullius' e 'res nullius in bonis'. La distinzione delle 'res' pseudo-marciana*, I, Milano 1979, s. 920; A. KOLB, *op. cit.*, s. 27; R. FISCHER, *op. cit.*, s. 70.

⁴⁴ A. BURDESE, *Manuale di diritto pubblico romano*, Torino 1987, s. 170; A. KOLB, *op. cit.*, s. 27; R. FISCHER, *Umweltschützende Bestimmungen im Röm Recht*, Aachen 1996, s. 70.

⁴⁵ G. TOMÁS, *Limitations à la propriété riveraine et libre navigation fluviale*, «RIDA» 48/2001, s. 363.

⁴⁶ TH. MOMMSEN, *op. cit.*, s. 1049.

⁴⁷ R. VIGANÒ, *Punti di vista sull' 'edictum de fluminibus retardis'*, «Labeo» 15/1969, s. 168-177; A. PALMA, *op. cit.*, s. 211; O.F. ROBINSON, *op. cit.*, s. 90.

⁴⁸ W. ECK, *'Cura viarum'*, cit., s. 238.

jak *curatores aquarum*, tak i *curatores riparum et alvei Tiberis* byli wyposażeni w odpowiedni personel pomocniczy. Tworzyli go powołani przez Klaudiusza urzędnicy o niższej randze hierarchicznej, zwani *procuratores Caesaris ad ripam Tiberis*. Pełnili oni zadania o charakterze technicznym i administracyjnym. Prokuratorów mianowali *curatores*⁴⁹. Początkowo stanowiska te obsadzano wyzwoleńcami cesarskimi. Dopiero od czasów Trajana niekiedy również ekwitami⁵⁰.

Klaudiusz utworzył ponadto nowy, obok *familia publica*, oddział niewolników zajmujący się utrzymaniem akweduktów.

Front., *De aquaed.* 116,2-4: *Familiae sunt duae, altera publica, altera Caesaris. Publica est antiquior, quam ab Agrippa relictam Augusto et ab eo publicatam diximus; habet homines circiter ducentos quadraginta. Caesaris familiae numerus est quadringentorum sexaginta, quam Claudius cum aquas in urbem perduceret constituit.*

Jak relacjonuje Frontinus, *familia Caesaris* została powołana przez Klaudiusza w roku 52, w tym samym, w którym oddano do użytku dwa nowe akwedukty *Aqua Claudia* i *Anio Novus*⁵¹. *Familia Caesaris* liczyła 460 niewolników i należała wyłącznie do cesarza. Dowodem na to jest przede wszystkim fakt, że zarząd *familia* należał do nowo powołanego przez Klaudiusza urzędu *procurator*. Po drugie, koszty związane z jej utrzymaniem oraz prowadzoną działalnością pokrywał

⁴⁹ P. FLACCARO, s.v. *acque*, «EI» I, 1929, s. 368.

⁵⁰ P.J. AICHER, *op. cit.*, s. 24.

⁵¹ Konstrukcję obu zapoczątkował Kaligula w roku 38, jednak zakończono ją dopiero za Klaudiusza. Oba akwedukty zostały uruchomione 1 sierpnia 52 roku w dniu urodzin cesarza. Por. H.B. EVANS, *Water Distribution in Ancient Rome. The Evidence of Frontinus*, Michigan 1994, s. 115. Nie można natomiast zgodzić się z P. J. Aicherem, *op. cit.*, s. 24, który pisze, że Klaudiusz do stworzonej przez Agryppę *familia publica* liczącej 240 *aquarii* dodał kolejnych 460 niewolników. Z tej wypowiedzi wynika bowiem, że Klaudiusz nie powołał nowej *familia*, a jedynie powiększył liczbę już istniejącej. Por. także P.A. BRUNT, *op. cit.*, s. 88; H.B. EVANS, *op. cit.*, s. 47.

w całości skarb cesarski (*fiscus*). Kontrolę wydatków na te cele sprawowali *procuratores aquarum*⁵².

Kolejne reformy w ramach *cura aquarum* zostały przeprowadzone za panowania Hadriana. W roku 101 doszło do przekształcenia urzędu *curatores riparum et alvei Tiberis* w *curatores riparum et alvei Tiberis et cloacarum urbis*. W ten sposób zakres kompetencji *curatores riparum et alvei Tiberis* poszerzono o zarząd i nadzór nad ściekami publicznymi⁵³.

§ 2 Kompetencje *curatores*

Zgodnie z treścią *senatus consultum de aquaeductibus* z 11 r. p.n.e.⁵⁴, *lex Quinctia de aquaeductibus* z 9 r. p.n.e.⁵⁵ oraz edyktu Augusta wydanego między rokiem 17 a 11 p.n.e. w sprawie akweduktu Venafrum w Kampanii⁵⁶, urzędy *curatores aquarum* zostały utworzone dla zapewnienia należytego administrowania zasobami wodnymi. W związku z tym byli oni odpowiedzialni za zapewnianie stałych dostaw wody do Rzymu, a jednocześnie w imieniu cesarza sprawowali nadzór nad jej prawidłowym rozdawnictwem w obrębie Miasta. Do kuratorów należała decyzja o podziale zasobów wody do użytku prywatnego i publicznego⁵⁷. Źródłem wiedzy na temat kompetencji *curatores aquarum* jest *senatus consultum de aquaeductibus*, którego fragmenty zachowa-

⁵² P.J. AICHER, *op. cit.*, s. 24; A.S. BUROV, *op. cit.*, s. 58.

⁵³ TH. MOMMSEN, *op. cit.*, s. 1054.

⁵⁴ P.F. GIRARD, *Textes de droit romain. Publié et annoté*, Paris 1913, s. 130-132; FIRA, I, s. 276-280; G. ROTONDI, s.v. *Lex Quinctia de aquaeductibus*, 'Leges Publicae Populi Romani'. *Elenco cronologico con una introduzione sull'attività legislativa dei comizi romani*, Milano 1912 (przedruk Hildesheim 1962), s. 453.

⁵⁵ P.F. GIRARD, *op. cit.*, s. 105-107; FIRA, I, s. 152-154.

⁵⁶ P.F. GIRARD, *op. cit.*, s. 130-132; 186-188; F.M. DE ROBERTIS, *La espropriazione per pubblica utilità nel diritto romano*, Bari 1936 (przedruk Roma 1972), Istituto di Diritto Romano. XVI und 35 S., «ZSS» 67/1937, s. 474; U. WESEL, *Rhetorische Statuslehre und Gesetzesauslegung der römischen Juristen*, Köln-Berlin-Bonn-München 1967, s. 36; G. RIES, *Prolog und Epilog in Gesetzen des Altertums*, München 1983, s. 128; O.F. ROBINSON, *op. cit.*, s. 100.

⁵⁷ O.F. ROBINSON, *op. cit.*, s. 103.

ły się w sześciu rozdziałach *De aquaeductu Urbis Romae* Frontinusa. Oto jeden z tych fragmentów:

Front., *De aquaed.* 104,2: *Itemque placere curatores aquarum, quos Caesar Augustus ex senatus auctoritate nominavit, dare operam uti salientes publici quam adsiduissime interdium et noctu aquam in usum populi funderent.*

Jak wynika z opisu Frontinusa, kuratorzy mieli dbać o stały przepływ wody w fontannach publicznych. W tych miejscach woda musiała wytryskać zarówno w dzień, jak i w nocy, co wymuszało ogromne zapotrzebowanie na nią.

Jak wcześniej wspomniano, *curatores aquarum* troszczyli się nie tylko o zapewnienie dostaw wody do Rzymu, ale spoczywał na nich również obowiązek nadzoru nad prawidłowym korzystaniem z niej na terenie Miasta przez jego mieszkańców. *Curatores* byli bowiem ważnym ogniwem w procesie realizacji koncesji na czerpanie wody doprowadzanej akweduktami dla celów prywatnych. Każdy, kto chciał czerpać tę wodę wyłącznie na własne potrzeby, musiał otrzymać od cesarza koncesję. Z kolei osobami uprawnionymi do realizacji tych koncesji byli *curatores aquarum*, którzy przeprowadzali niezbędne czynności z pomocą specjalnie do tego celu wyznaczonych *procuratores*⁵⁸. Kuratorzy sprawowali więc kontrolę nad tym, czy nie dochodziło do bezprawnego czerpania wody przez osobę nieuprawnioną, a także, czy nikt nie dopuszczał się nadużyć czerpiąc więcej wody niż pozwalała mu na to koncesja⁵⁹. Przypadki takich nadużyć były częste, na co uskarżał się Frontinus w jednym z rozdziałów swojego traktatu:

Front., *De aquaed.* 76, 1-2: *Ac de vitiis eiusmodi nec plura nec melius dici possunt, quam a Caelio Rufo dicta sunt in ea*

⁵⁸ Front., *De aquaed.* 105,1: *Qui aquam in usus privatos deducere volet, impetrare eam debet et a principe epistulam ad curatorem adferre; curator deinde beneficio Caesaris praestare maturitatem et procuratorem eiusdem officii libertum Caesaris protinus scribere.* Por. także W. WOŁODKIEWICZ, *op. cit.*, s. 58.

⁵⁹ Front., *De aquaed.* 103,2: *Circa ius ducendae aquae in privatis observanda sunt, ne quis sine litteris Caesaris, id est ne quis aquam publicam non impetratam, et ne quis amplius quam impetravit ducat.*

contione, cui titulus est „De Aquis”, quae nunc nos omnia simili licentia usurpata utinam non per offensas probaremus; inriguos agros, tabernas, cenacula etiam, corruptelas denique omnes perpetuis salientibus instructas invenimus.

Przywołany przez Frontinusa Celiusz Rufus w mowie „O wodach” grzmiał, iż wszystkie wykroczenia związane z wodą publiczną były popełniane z podobną bezkarnością. Stwierdzono bowiem nielegalne nawadnianie pól, tawern, a nawet jadalń, nadto wszystkie burdele były wyposażone w bieżącą wodę.

Kradzież wody publicznej doprowadzanej akweduktami do Rzymu była powszechna, a jej metody rozmaite. Najczęstsze były przypadki perforacji rur, czyli wywierciana w nich otworów, którymi, poprzez mniejsze rurki, odprowadzano wodę. Równie często odprowadzające rury z brązu (*calices*) umieszczone w zbiornikach rozdzielczych, połączone z rurami ołowianymi (*fistula*) miały większą średnicę niż było to dozwolone lub w ogóle nie były zarejestrowane⁶⁰. Jednym ze sposobów zapobiegania tym nielegalnym praktykom było wprowadzenie nakazu korzystania przez indywidualnych uprawnionych do pobierania wody ze specjalnych zbiorników przeznaczonych do jej dystrybucji (*castella*). Każdy, kto uzyskał od cesarza koncesję na czerpanie wody doprowadzanej akweduktami, mógł pobierać ją wyłącznie z *castellum*. Zadaniem *curatores aquarum* było natomiast wskazanie, w którym miejscu, czy to w Rzymie, czy poza nim osoby prywatne mogły budować te zbiorniki⁶¹.

⁶⁰ M. JOŃCA, *Głośne rzymskie procesy karne*, Wrocław 2009, s. 157; W. WOŁODKIEWICZ, *op. cit.*, s. 61.

⁶¹ Front., *De aquaed.* 106: *Quod Q. Aelius Tubero Paulus Fabius Maximus cos. V. F. quosdam privatos ex rivis publicis aquam ducere, Q. D. E. R. F. P. D. E. R. I. C. ne cui privato aquam ducere ex rivis publicis liceret, utique omnes ii quibus aquae ducendae ius esset datum ex castellis ducerent, animadverterentque curatores aquarum, quibus locis intra urbem apte castella privati facere possent, ex quibus aquam ducerent quam ex castello communi accepissent a curatoribus aquarum. Ne cui eorum quibus aqua daretur publica ius esset, intra quinquaginta pedes eius castelli, ex quo aquam ducerent, laxiorem fistulam subicere quam quinariam. In hoc SC dignum*

Do kuratorów należało również zasądzanie i rozpoznawanie spraw w przypadkach konkretnych nadużyć⁶². Zasadniczo chodziło o dostosowanie się przez mieszkańców do postawionych w *senatus consultum de aquaeductibus* wymogów odnośnie do zagospodarowania terenu w pobliżu akweduktu. Zwieńczeniem kompetencji *curatores aquarum* w zakresie ochrony akweduktów było przyznanie im prawa karania w sytuacjach przewidzianych w tym *senatus consultum*.

Front., *De aquaed.* 129,4-5: *Quicumque post hanc legem rogatam rivos specus fornices fistulas tubulos castella lacus aquarum publicarum, quae ad urbem Romam ducuntur, sciens dolo malo foraverit. (...) et quidquid eorum ita fecerit, id omne sarcire reficere restituere aedificare ponere tollere demoliri damnas esto sine dolo malo; eaque omnia ita, ut coercenda multa dicenda sunt, quicumque curator aquarum est erit, si curator aquarum nemo erit, tum is pretor, qui inter cives et peregrinos ius dicet, multa pignoribus cogito coercito; eique curatori aut, si curator non erit, tum ei praetori eo nomine cogendi pignoris capiendi ius potestasque esto*⁶³.

Curatores dysponowali rozbudowanym katalogiem kar, które stosowali w zależności od rodzaju i stopnia przewinienia. Najbardziej dotkliwa była kara za przerwanie lub zmniejszenie dostaw wody, do czego dochodziło na skutek uszkodzenia wodociągu. W tym przypadku sprawcę skazywano na zapłatę kary pieniężnej w wysokości stu tysięcy sesterców oraz nakazywano przywrócenie akweduktu do stanu poprzedniego⁶⁴.

Dość szeroko zakrojone były również kompetencje *curatores riparum et alvei Tiberis*. Zasadniczo ich głównym zadaniem było umacnianie brzegów i oczyszczanie koryta rzeki. W związku z tym mogli

adnotatione est, quod aquam non nisi ex castello duci permittit, ne aut rivi aut fistulae publicae frequenter lacerentur. Por. także, A.S. BUROV, *op. cit.*, s. 57.

⁶² Front., *De aquaed.* 127.

⁶³ FIRA, I, s. 153; P.F. GIRARD, *op. cit.*, s. 105-106.

⁶⁴ A.S. BUROV, *op. cit.*, s. 59; W. WOŁODKIEWICZ, *op. cit.*, s. 60-61.

podejmować szereg czynności zmierzających do zapobieżenia erozji wałów i innym niebezpiecznym zjawiskom przyrodniczym. Do tych kuratorów należało także szacowanie strat po regularnie występujących wylewach Tybru⁶⁵. Poza tym czuwali nad stanem dróg rzecznych i mieli obowiązek zapewniać możliwość nieprzerwanego korzystania z nich. W 15 r. n.e. na *curatores riparum et alvei Tiberis* nałożono dodatkowy obowiązek polegający na ustalaniu granic brzegów rzecznych⁶⁶. Prawdopodobnie należało do nich także sprawowanie ograniczonej jurysdykcji na wyznaczonym terytorium. Pełnili w związku z tym rolę policji rzecznej, której zakres obowiązków najczęściej ustalali cenzorzy bądź senat⁶⁷.

3. UWAGI KOŃCOWE

Przeprowadzone rozważania zmierzały do udzielenia odpowiedzi na pytanie o to, czy *cura aquarum* istniała już w republice. Ta odpowiedź powinna być negatywna. W okresie republikańskim istniała dość szeroka ochrona wód publicznych, która obejmowała akwedukty, rzeki wraz z brzegami, a także inne zbiorniki wodne. Nie stanowiła ona jednak odrębnego pionu administracji. Zdecydowaną większość zadań w tym zakresie wykonywali cenzorzy i edylowie. Wyrażenie *cura aquarum* zakłada natomiast całkowitą odrębność urzędów, czego dowodzą cytowane wielokrotnie fragmenty *De aquaeductu Urbis Romae* Frontinusa. Wyodrębnienie *cura aquarum* w ramach *cura locorum publicorum* nastąpiło dopiero w pryncypacie i było związane z powstaniem nowych urzędów – *curatores aquarum* oraz *curatores riparum*

⁶⁵ W. ECK, s.v. *cura, curatores*, [w:] *Brills's Encyclopedia of the Ancient World. New Pauly*, III, red.: H. CANKI, H. SCHNEIDER, Leiden-Boston 2003, s. 1003.

⁶⁶ *Cippi*, jeszcze przed powstaniem *cura Tiberis*, wyznaczano w celu wyraźnego określenia powierzchni przeznaczonej do użytku publicznego, klasyfikowanej jako własność publiczna, oraz tej stanowiącej własność prywatną (*terminare ripas*). Po raz pierwszy słupy służące do wyznaczania granic (*cippi*) pojawiły się na przełomie 55 i 54 r. p.n.e. Por. TH. MOMMSEN *op. cit.*, s. 1054; A. GOGUT, G. HARTWIG, A. DULEWICZ, s.v. *cippus*, *Encyklopedia sztuki starożytnej. Europa, Azja, Afryka, Ameryka*, Warszawa 1974, s. 123; O.F. ROBINSON, *op. cit.*, s. 90.

⁶⁷ R. VIGANÒ, *Punti di vista*, *cit.*, s. 173-174.

et alvei Tiberis. Zatem, dopiero zinstytucjonalizowanie tych urzędów przez Augusta dało tak naprawdę początek samej *cura aquarum*.

'CURA AQUARUM' IN ROMAN LAW

Summary

The supervision over public waters was one of the most important tasks of Roman administration. In the republic the control and protection of public waters belonged to censors and aediles since there was no separate offices relevant exclusively in this extent. Firstly, censors were responsible for maintaining the proper water status in the Tiber as well as the prevention and removal of the devastation caused by periodic flooding. Secondly, were their tasks related to supply water to the City of Rome. They took care to ensure both continuity of water supplies, as well as they were also required to maintain the state aqueducts. In turn, aediles exercised the control over the central distribution and water quality.

The proper *cura aquarum* developed in the principate together with the establishment of the office *curatores aquarum*. They were appointed on the initiative of Octavian Augustus in 11 BC on the basis of the *senatus consultum de aquaeductibus*. This office gradually strengthened. This was reflected in the gradual takeover by *curatores* functions so far carried out by aediles and censors. In 11 (15) BC a new office of *curatores riparum et alvei Tiberis* was established, which in the year 101 the Emperor Hadrian transformed into *curatores riparum et alvei Tiberis et cloacarum Urbis*. *Curatores riparum* occupied the highest position in the hierarchy of *cura aquarum*.